

VII

II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar Işığında Ermeni Meselesi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa OĞUZ

Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Niğde

GİRİŞ

II. Abdülhamid'in tahta çıktıktan sonra karşılaştığı ilk uluslararası mesele 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) oldu.¹ II. Abdülhamid'in devlet yönetimini tanımaya ve kavramaya başladığı sırada devlet için yıkıcı ve yıpratıcı bir savaşla karşı karşıya kalması, onu devlet idaresinde daha sıkı ve daha sert politikalar takip etmesine sebep olmuştur.

Ermeni meselesi 93 Harbi'nden sonra ortaya çıkan bir meseledir. Rusya ile yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın on altıncı ve Berlin Antlaşması'nın altmış birinci maddelerinde "Osmanlı Devleti'nin Ermeniler için mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Kürtlere ve Çerkezlerle karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt ettiğini" kabul eden hükümler içermekteydi.²

Ermenilerle ilgili olan bu maddeler, daha sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nde "Ermeni Meselesi" olarak ortaya çıkan problemin çıkış kaynağıdır. II. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatı süresince Ermeni ihtilal komiteleri tarafından yapılan isyan ve katliamlar, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne ıslahat yapılması için yaptıkları baskılar, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında dikte ettirilen maddelerin uygulanabilmesi için yapılmıştır.³

II. Abdülhamid'in devlet adamlığı vasfını oluşturan unsurlardan birisi, devlete ait problemler, yapılması istenilen ıslahatlar ve projeler

için başta devlet adamları olmak üzere hemen her kademedeki devlet memuru ve aydınlardan düşüncelerini yazılı halde lâyiha (rapor) şeklinde kendisine takdim edilmesini istemesidir. Devletin genel anlamda ıslahı başta olmak üzere askeriye, adalet, eğitim, maliye, Osmanlı coğrafyası üzerinde yaşayan milletlerin özellikleri, idari konular gibi onlarca farklı konuda II. Abdülhamid'e lâyiha sunulmuştur. Bu lâyihalarda meselenin çıkışı ve çözüm yolları bazen çok tafsilatlı bazen de çok kısa şekilde ortaya konulmuştur.⁴

Ermeni meselesi hakkında da II. Abdülhamid'e lâyihalar takdim edilmiştir. Bu lâyihaların bir kısmı doğrudan doğruya Ermeni meselesiyle alakalıdır. Diğer bir kısmı ise lâyihanın içerisinde bazen bir sayfa bazen de bir paragrafta değinilmiştir. Lâyihalarda ortaya konulan görüşler birbirine yakındır. Bunlar içerisinde özellikle İbrahim Halil Paşa'nın lâyihası detaylı ve mufassal olduğu için onun lâyihası bu çalışmada daha fazla yer kaplamıştır. Çalışmamızda II. Abdülhamid'e sunulan lâyihalar üzerinden Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve çözüm yolları hakkında devlet adamlarının düşüncelerini ortaya koymaya çalışacağız.

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Ermeni meselesinin, giriş kısmında da belirtildiği gibi Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarından sonra ortaya çıktığı II. Abdülhamid'e verilen lâyihalarda da anlatılmaktadır. Ermeni meselesinin başlangıcının Berlin Kongresi olduğunu belirten Cevdet Paşa, buradaki hatanın sorumluluğunu Safvet Paşa'ya yüklemektedir. Berlin Kongresi esnasında hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırlığı uhdesinde bulunan Safvet Paşa'yı⁵ "encâm-ı beyn" yani işin sonunu göremeyen ve "yevmiyecilerden" günü kurtaracak işler yapan birisi olarak tavsif eden Cevdet Paşa, Safvet Paşa'yı Ermeni Patriki Nersis'e Berlin Kongresi'ne heyet göndermesi için izin vermesini eleştirir. Cevdet Paşa, "Ne büyük hata' ne büyük gafletdir ki Devlet-i Aliyye murahhasları kâfi olmayub da tebaasının bir sınıfı tarafından kendi hukuklarını muhâfaza için bir meclis-i kebir-i düveliyye meb'ûslar gönderdikleri hâlde ol sınıfa bir imtiyâz-ı mahsûsa verilmiş olmaz mı?" şeklinde sormaktadır. Cevdet Paşa, İngilizlerin böyle bir fırsatı kaçırmamak için Ermenileri desteklediklerini belirtir.⁶

İbrahim Halil Paşa 29 Nisan 1897 tarihli lâyihasında Ermenilerin çok eskiden beri Osmanlı Devleti'nde rahat ve huzurlu bir şekilde yaşadıkları halde Berlin Kongresi'nden sonra bağımsızlık sevdasına

düştüklerini belirtir. Paşa, Ermenilerin emellerini gerçekleştirmek amacıyla da Avrupalı devletleri kendilerine yardım etmelerini sağlayabilmek için çeşitli vasıtalar kullanmağa çalıştıklarını belirtir.⁷

Rıfat Paşa “Devlet-i Ebed-müddet-i Âliyye-i Osmaniye'nin Ahvâl-i Hâzırası” başlıklı ve 4 Kasım 1895 tarihli bir lâyihasını II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Rıfat Paşa'nın lâyihası Ermeni meselesi, Bulgar meselesi, mali buhran ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Rıfat Paşa, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasının sebebini İngiltere'nin teşvikleri ve İslam düşmanlığı ile tanınan William Edward Gladston ve Liberal Partisi'nin olduğunu iddia eder.⁸

Hakkı imzalı 15 Nisan 1895 tarihli bir başka lâyihada ise Ermenilerin Fatih devrinden beri sadık ve itimat edilen bir cemaat olduğu belirtilir. Tanzimat-ı Hayriye'den itibaren de ilim ve fen sahasında ilerleme kaydetmişlerdir. Anadolu'daki idarenin hataları ve yolsuzlukları, toplumsal anlamda Avrupa'ya göre bir geriliğin bulunması Ermeniler arasında ıslahat fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tanzimat-ı Hayriye'den itibaren Ermeniler arasında isyan derecesinde olmasa da birtakım faaliyetlerin başladığını belirten Hakkı Bey, Berlin Kongresi ile beraber Ermeni meselesinin başladığını belirtir.⁹

ERMENİ MESELESİNİN GELİŞİMİ

Lâyihalarda Ermeni meselesinin gelişimi hakkında da birbirine yakın görüşler ileri sürülmüştür. Cevdet Paşa, Berlin Kongresi ile Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması esası kabul edildikten sonra, Ermenilerin “tevsî-i imtiyâzât sevdasına” düştüklerini ve bunu gerçekleştirmek için de faaliyetlere başladıklarını belirtir. Öncelikli olarak okullar kurup buradan yetişecek Ermeni nesillerinin “efkârını” istedikleri şekle büründürmeye çalışmışlardır. Zengin Ermeniler ve devlet hizmetinde bulunanların büyük bir kısmı hem fiilen hem de maddi olarak büyük bir çaba harcamışlardır. 19. yüzyılın başından itibaren başta Sırpolar olmak üzere Rumlar ve Bulgarlar, Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri bağımsızlık hareketlerinde aynı usulü takip etmişlerdi. Bu sebeple Ermeniler de öncelikli olarak okullar açarak Ermeni gençlerini “Bağımsız Ermenistan” hedefi için yetiştirmeyi düşünüyorlardı.

Cevdet Paşa, Ermenilerin içerisinde bulunan “efkâr-ı mazarrâta ashâbı”nın Ermenistan devletini kurmak için zamanın gelmesini beklemekten ise bir an evvel Avrupa'nın müdahalesini sağlayabilmek için

faaliyete geçtiklerini ve ihtilal komiteleri kurarak hem Osmanlı topraklarında hem de Avrupa'da Ermenilerin zulme uğradıklarını yoğun bir propaganda ile anlatmaya başladıklarını belirtir. Osmanlı Hükümeti'nin de bu Ermeni komitelere karşı gösterdiği "nezâket ve mülâyemeti" devletin zaafına ve kendilerinden korktuklarına yorumlayarak İstanbul'da bile "edepsizlik" yapma derecesine kadar ileri gittiklerini belirtir.¹⁰

İbrahim Halil Paşa ise Ermenilerin daha önce devlet memurlarının ve Müslüman halkın kendilerine göstermiş oldukları yanlış hareketleri ve kötü uygulamaları dikkate almadıklarını belirtir. Ermeni meselesi ortaya çıktıktan sonra ise Ermenilerin çok küçük hatalı davranışları bile Müslümanlar ile aralarında düşmanlık sebebi saymaya başlamışlardır. Bunun yanı sıra Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'ne müdahalelerini gerektirecek surette olayları büyümektedirler. Bu tarz hareketler ise Müslüman halkın Ermenilere karşı kin ve nefretlerini artırmakta ve asayiş bozacak hareketlere sebep olmaktadır.¹¹

Rıfat Paşa, Ermeni meselesinin gelişip büyümesinde İngiltere'nin ve Gladston'un çabalarının çok büyük olduğunu belirtmiştir. Çünkü İngilizlerin Türk düşmanı olduğunu, Osmanlı'nın ve Türklerin aleyhine olacak her işte rol alabileceğini ifade eder. Ona göre Ermeni meselesinde asıl hata devlet memurlarındadır. Özellikle Hariciye Nezareti'nde çalışanlar ve elçilik memurlarının gafletleri sebebiyle bu mesele gelişip büyümüştür.¹²

Hakkı Bey imzalı lâyhada ise Ermeni meselesinin gelişimi hakkında şu görüşlere yer verilmektedir. Lâyihanın kaleme alındığı dönemde Sason'da Ermeni isyanı çıkmıştı.¹³ Yazar isyanın bastırılması esnasında askeri ve siyasi tedbirlerin beraberce icra edilmiş olsaydı devletin başını ağrıtaçak diplomatik ve siyasi sıkıntılar olmayabileceğini ifade etmektedir. Fakat bu yapılamamıştır. Bundan sonra ise Avrupalı devletler tarafından oluşturulacak tahkikat komisyonuna Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşının da dâhil edilmesinin olumlu olacağını belirtir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın hali hazır durumda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edecek tarzda bir konferans yapmaktan da uzak oldukları görüşünü izah eder.¹⁴

ERMENİ MESELESİNİN ÇÖZÜMÜ

Ermeni meselesinin çözümü konusunda lâyiha yazarları birbirine yakın görüşler ileri sürmüşlerdir. Cevdet Paşa çözüm olarak bizzat

padişahın kesin, kararlı ve yerinde tedbirler olarak ve ehliyetli, işini bilen devlet adamları seçerek sıkıntıların ortadan kalkacağını ifade etmiştir.¹⁵

Fuad Paşa, Ermeni meselesinin çözümünü, bir teftiş komisyonunun kurulmasında bulur. Bu teftiş komisyonu Anadolu ve Rumeli bölgesinde her yıl düzenli olarak teftişe çıkmalı ve teftiş sonucunda istatistikî bilgiler tutularak yapılan ve yapılmayanların tespit edilmelidir. Teftiş sonucunda kusuru görülenlerin görevden alınmasını tavsiye eder. Böylece Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu bu ıslahat çalışmasından dolayı, Ermeni meselesinin kendiliğinden hal olunacağını söylemektedir.¹⁶

Rıfat Paşa'nın Ermeni meselesinin çözümü konusunda ise II. Abdülhamid'in meseleyi bizzat takip etmesini, memurların seçiminde dikkat ve itina edilmesini, Avrupa gazetelerinde çıkan haberlerin hemen tehzip edilmesini ve konunun esasının araştırılmasını salık vermektedir.¹⁷

Hakkı Bey ise sadece Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılmasından ziyade bütün Osmanlı topraklarında ıslahatın şart olduğunu belirtir. Çünkü Osmanlı coğrafyasının tamamının ıslaha muhtaç olduğu şüphe götürmez bir hakikattir. Bunun yanında sadece Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yapılacak ıslahat ileride bu bölgenin bağımsızlığı için başlangıç noktası olacaktır. Hakkı Bey, bu tarz ıslahata örnek olarak Bulgaristan'ı gösterir.

Hakkı Bey asayişin sağlanması, vergilerin adil olması, rüşvetin kaldırılması, Ermeni memur ve jandarma alınması gibi tedbirlerin Ermeni meselesinin çözümü konusunda temel esaslar olması gerektiğini tavsiye eder.¹⁸

İbrahim Halil Paşa'nın mufassal lâyihasında ise yirmi iki madde halinde Ermeni meselesinin çözümünü bir program şeklinde sunmaktadır. Tavsiye edilen programda yapılması istenilen icraatlar şunlardır:

İbrahim Halil Paşa, ilk olarak mülkiye memurları olan mutasarrıf ve kaymakamların işinin ehli, muktedir ve müstakim kişilerden seçilmesini; bürokrasinin azaltılarak tayin ve değişikliklerde yetkili makama sorumluluk verilmesini ister.¹⁹

İbrahim Halil Paşa, ikinci maddede kaymakamlardan bazılarının muktedir ve işinin ehli olmayanların yerine bölge halkından da işin ehli kişilere kaymakamlık verilebileceğini belirtir.²⁰ Üçüncü olarak adliye memurlarının da rüşvet ve işinin ehli olmayan kişilerden meydana geldiğini belirten İbrahim Halil Paşa, ikinci maddede belirttiği gibi yerel

ulema içerisinde sınıvla alınmak üzere adalet mekanizmasında görev verilmesinin uygun olacağını tavsiye eder.²¹

İbrahim Halil Paşa, dördüncü maddede ise adliye memurlarının terfilerinin zamanında yapılmasını ister.²² Paşa, beşinci madde de ise maliye, vergi, evkak ve diğer memurların seçimi; askerlerin, jandarma, polis ve benzerlerinin maaşlarının düzenli ödenmesi ile memurların tayin ve azillerinde valiliklere izin verilmesini ister.²³ Altıncı ve yedinci maddelerde jandarma ve polisin ıslahı ve maaşlarının düzenlenmesi belirtilir.²⁴

Sekizinci madde de kaymakamlar arasındaki maaş farkının düzeltilmesi istenir.²⁵ Asayiş için bölgede bulunan redif askerlerinin bölge halkından olması hasebiyle yerel halkla fazla yüzgöz olmuşlardır. Bu sebeple otorite ve asayişin sağlanmasında sıkıntılar yaşanmaktadır. İbrahim Halil Paşa, bunu engellemek için askerin bölge dışından olmasının elzem olduğunu dokuzuncu madde de belirtir.²⁶ Onuncu maddede nüfus sayımının yeniden yapılmasını,²⁷ on birinci olarak da Ermeniler arasından da memurların alınmasının uygun olacağını belirtir.²⁸

İbrahim Halil Paşa, on iki ve on üçüncü maddelerde eğitim konusuna değinir. Mekteplerde verilen eğitimin yetersizliği, muhacirler ile yerli halk arasında dil bakımından ayrılık sebebiyle anlaşamama ve bunun giderilmesi için de gelen muhacirlere Türkçenin öğretilmesi gerekliliği, İstanbul'da toplanan yardım paralarından bir kısmının bölgeye aktarılması,²⁹ Ermenilerinde yardım hisselerinden yararlandırılması ama okullarında Türkçe dersinin mecburi tutulması on ikinci maddede anlatılmaktadır.³⁰ On dördüncü maddede Ermenilerin okul ve kilise inşaatlarına izin ve yardım edilmesi tavsiye edilmektedir.³¹

On beşinci madde de eğitim konusuna devam eden İbrahim Halil Paşa, Amerikan misyonerleri ile Cizvit papazlarını ülke dışına çıkarmak mümkün olamadığı için onların açmış oldukları okul ve kiliselerin tamir ve bakımına izin verilmesini Türkçe dersinin okutturulması şartına bağlanmasını tavsiye eder.³² İbrahim Halil Paşa, on altıncı madde de ise Merzifon ve Tokat gibi şehirlerde sokakların dar ve karışık olmaları sebebiyle Ermeni eşkıyaların rahatlıkla saklandıklarını belirterek, mahalle ve sokakların yeniden düzenlenmesine ihtiyaç olduğunu ifade eder. Ayrıca sokakların temizlenmesinin de halk sağlığı için önemli olduğu belirtilir.³³

On yedinci maddede İbrahim Halil Paşa, Müslümanların yaşadığı yerlerdeki cami, medrese, tekke gibi vakıf eserlerin bakımı ve onarımı konusunda valiliklere yetki verilmesini tavsiye etmektedir.³⁴ On sekizinci maddede bölge halkının üretmiş olduğu ürünleri pazarlayabilmesi için yol yapılması ve halkın bu mağduriyetinin giderilmesi gerektiği belirtilmektedir.³⁵

İbrahim Halil Paşa on dokuzuncu maddede Ermenilerin ellerindeki silahlarının toplattırılmasını, Ermenilerden buna itiraz olursa Müslüman halkın da elindeki silahların toplanabileceğini ve ihtiyaç halinde Müslüman halka silahların devlet tarafından geri verilebileceğini belirtir.³⁶ Ermenilerle sakin kasaba ve köylerde jandarma subayı, polis komiserleri ve bölgenin ileri gelenlerinden bir komisyon kurularak toplum için zararlı olan Müslüman ve Hıristiyan kişilerin tespiti ve gerekirse bu kişilerin il dışına sürülmeleri yirminci madde olarak tavsiye edilmektedir.³⁷

İbrahim Halil Paşa yirmi birinci maddede bir Ermeni isyanı esnasında isyanın nasıl bastırılacağı hakkında kanun ve yönetmeliklerde muğlaklık olduğunu ve bunun giderilmesini tavsiye etmektedir.³⁸ Son olarak yirmi ikinci maddede İbrahim Halil Paşa, başta valiler olmak üzere memur ve eşrafın taltif ve nişanlar ile ödüllendirilmesini ve bu yapılırken de bürokrasideki gecikmelerin engellenmesinin önemini vurgular.³⁹

Rıfat Paşa ise Ermeni meselesinin çözümünü başta Hariciye Nezareti ve sefaretler olmak üzere bütün memurların padişaha sadakatten ayrılmadan görevlerini layıkıyla yerine getirmelerinde bulmaktadır.⁴⁰

SONUÇ

Ermeni meselesinin çözümünde II. Abdülhamid'e lâyiha sunan devlet adamları, meselenin çıkış noktası olarak Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarını esas almaktadırlar. Başta devlet adamları olmak üzere tüm memurların işinin ehli, namuslu, dirayetli ve dürüst olması üzerinde durulan konulardır. Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapmanın bu bölgenin Osmanlı topraklarından ayrılmasına sebep olacağı bu sebeple Anadolu'nun tamamında genel anlamda ıslahat yapılması gerektiği ileri sürülmüştür.

Müslüman halkın bilinçlendirilmesi bunun için de okullaşmaya ve eğitime önem verilmesi, muhacirler ile yerel halkın kaynaştırılması, Türkçenin öğretilmesine dikkat edilmesi tavsiye edilmektedir.

Hıristiyan halkın okulları ile yabancı okul ve mabetlerin tamir ve bakımı için devletin destek olmasını, fakat bunun karşılığında da okullarda Türkçenin zorunlu olmasını tavsiye etmektedirler. Türkçe konusunda gösterilen hassasiyet, devlet adamlarındaki devlet ve millet olmada dilin önemini kavradıklarını göstermektedir.

Yerel tedbirlerin alınması ve Avrupa kamuoyu ile matbuatına fırsat verilmemesi, üzerinde durulan konulardandır. Özellikle Avrupa gazetelerinde çıkan yalan haberlerin anında tekdiz edilmesi, bu gazetelerden bir kısmının gizlice maddi bakımdan desteklenmesi tavsiye edilmektedir.

XIX. yüzyılın hâkim düşünce yapısı ile bütün meselelerde padişahın iradesi ve yol göstermesi ile sorunların çözüleceği lâyhaların ortak görüşüdür. Yeter ki devlet adamları ve vükela padişaha sadık ve itaatkâr olsun.